

0.1 Wetenschap

“La frontière est un objet de recherche difficile à cerner”
Nicolas Haesler¹

In *Die Konferenz der Tiere*, een charmant verhaal van de Duitse auteur Erich Kästner, wordt de mens door de dierenwereld gedwongen een eeuwigdurend vredesverdrag te sluiten. Het allereerste artikel in dat verdrag luidt: *“Alle Grenzpfähle und Grenzwachen werden beseitigt. Es gibt keine Grenzen mehr”*.²

Is een wereld zonder grenzen echter wel zo wenselijk? Niet volgens de Engelse bibliothecaris Robert Burton wiens utopia uit 1621 uitdrukkelijk grenzen had³. Politieke grenzen zijn geen eenvoudige territoriale en geografische fenomenen; samen met onder meer economische, sociale en virtuele grenzen, omsluiten ze de ruimten die identiteiten vormen. Grenzen zijn een belangrijk constitutief element van de praktijk en het narratief waarmee de identiteit van sociale groepen wordt gevormd en geregeerd. Grenzen creëren ook hiërarchieën: iemands plaats in de samenleving wordt bepaald door de verschillende grenzen waardoor hij omvat wordt. Is een wereld zonder (politieke) grenzen dan ook geen waanbeeld? Net zoals een leven zonder grenzen een *‘folie sans limites’* wordt, zorgt de ontbinding van elke staatkundige ordening zowel voor entropie als voor uniformiteit; alles eindigt uiteindelijk in chaos.⁴

¹ “De grens is een moeilijk af te lijnen onderzoeksonderwerp”: N. Haesler over Sabine Dullin, *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920 – 1940)*, In: *Lectures. Les comptes rendus*, 26 janvier 2015: <http://journals.openedition.org/lectures/16833> [accessed 27-07-2022]. *“Tantôt elle se présente dans sa plénitude historique et politique, tantôt elle se soustrait à l’analyse par la complexité de ses multiples significations. Sabine Dullin note dans l’introduction que la frontière « met en interaction des individus, des administrations et des idéologies, [qu’elle] apparaît comme un lieu essentiel d’affirmation du politique sous toutes ses formes » (p. 14). À la fois lieu de cristallisation d’enjeux géopolitiques, lieu de friction et lieu de constitution identitaire, la frontière est un objet tant statique que dynamique, à la fois saisissable et insaisissable, intéressant toujours*¹. *La frontière dont il est question dans le livre de Sabine Dullin n’est pas une simple ligne d’opposition. Elle est une frontière épaisse, une zone, une vitrine et une matrice.*”

² “Alle grenstekens en grensbewaking worden verwijderd. Er zijn geen grenzen meer.”: E. Kästner, *Die Konferenz der Tiere*, Zürich, 1949 (citaat op 80 van de uitgave door Ullstein in 1976).

³ R. Burton, *The Anatomy of Melancholy* (edited by Holbrook Jackson and with an introduction by W.H. Gass), New York, 2001, 98: de provincies zijn afgebakend door heuvels, rivieren, wegen of andere "goed zichtbare limieten".

⁴ I. Geiss, *Frontières et périphéries dans l’Europe moderne et contemporaine*, in: C. Baechler & C. Fink, *L’établissement des frontières en Europe après les deux guerres mondiales. Actes des colloques de Strassbourg et de Montréal (juin et septembre 1995)*, Bern-Berlin-Frankfurt/M., 1996, 3-20 (4). Zie ook: L. De Vos, Een grens is meer dan een streep, in *De Standaard*, 12 maart 2008.

En is een wereld zonder grenzen überhaupt mogelijk? Ook nu, in een globaliserende, postmoderne wereld, leven we niet zonder grenzen en blijft geografie een belangrijke rol spelen, men kan zelfs stellen dat er steeds meer belang aan gehecht wordt. De uitoefening van de macht heeft immers niets van zijn territoriaal ordenende en begrenzende functies verloren; het aantal (id)entiteiten is zeker niet afgenomen. Ook toen eind 2007 voor alle 'Schengen-landen'⁵ de onderlinge grenscontroles afgeschaft werden, wijzigde enkel de aard van de onderlinge grenzen (de graad van 'doorlaatbaarheid')⁶: niet de grenzen zelf werden afgeschaft, laat staan dat ze verdwenen uit de hoofden van de bevolking (de *borders of the mind*) – recentelijk werden ze hier en daar zelfs (tijdelijk?) heringevoerd.⁷ De reacties in woord én daad op de recente vluchtelingen crisis in Europa herinneren trouwens aan de betekenis van grenzen voor staten en internationale betrekkingen. Mensen zijn immers intrinsiek ruimtelijke wezens.⁸

Territoria worden bepaald door politieke grenzen. Die zijn niet onveranderlijk of vast, maar wel fundamentele bestanddelen van samenleving en cultuur. De grens is steeds het product van de verhouding tussen wezens en dingen en is bijgevolg nooit arbitrair: het is de fundamentele verbinding van enerzijds de uitoefening van de politieke macht en anderzijds de organisatie van de ruimte. Maar tegelijk zijn grenzen ook slechts vloeiende, dynamische en tijdelijke fenomenen, die geenszins als een 'essentie' mogen beschouwd worden. Elke grens definieert een tijdelijke en ruimtelijke 'enveloppe' waarvan zowel de neerslag op de grond (*signifiant*) als de functionele betekenis (*signifié*) teruggaan op een macht die een territorialiteit veronderstelt of die haar oplegt door middel van een reeks instrumenten of codes

⁵ Voor 24 landen, 400 miljoen inwoners en een oppervlakte van 3,6 miljoen km².

⁶ J. De Cock, Zonder grenscontrole van Oostende naar de Karpaten, in: *De Standaard*, 22-23 december 2007.

⁷ Zoals de Noordierse schrijver Glenn Patterson zei: "*Een natie bestaat bij de gratie van grenzen. Het is me altijd opgevallen dat, hoe dichterbij je een grens komt, hoe minder noodzakelijk hij wordt. Mensen aan beide zijden van de grens zien er net hetzelfde uit. Het is pas honderden mijlen van de grens vandaan dat er duidelijke verschillen zichtbaar worden. Maar naties willen dat grenzen er echt en drastisch uitzien en ze plaatsen er wachttorens en slagbomen. Wanneer je oversteekt, moet het lijken alsof je in een vreemd universum terechtkomt, terwijl het gewoon de volgende meter aarde is. Maar nadien heb ik ingezien dat ik het verkeerd voorhad. Die opvatting gaat niet op voor steden. In steden zijn grenzen heel radicaal. In Belfast smeken mensen aan beide zijden van de Vredeslijn naar een harde afbakening [...]*". *Standaard der Letteren*, 17 oktober 2001, 9.

⁸ In het dierenrijk "*territorial societies tend towards the egalitarian, exhibit the lowest gradients of dominance, present the fewest examples of physical conflict and punishment, and while attaining a maximum of social solidarity and cooperation, sacrifice a minimum of what a human being would call personal freedom*": R. Ardrey, *The Territorial Imperative: a personal enquiry into the animal origins of property and nations*, London, 1967, 244.

(zoals een munteenheid). Of is een samenleving zelfs eerst en vooral een product van de grenzen die het bepalen?⁹

Ook de politieke grens is dus het product van het denken en handelen van de mens. Ze wordt door hem opgelegd aan de natuur: de grens is daardoor een uiting van de relatie tussen het territorium en de mens, de plaats van uitwisseling tussen de samenleving en de ruimte: de politieke grens is een menselijk ruimt fenomeen. Het is ook de vrucht van de passie van de mens voor exactheid, maat en dimensionering van alle fysische objecten: oneindigheid is in de politieke ruimte nutteloos. De grens is tegelijkertijd het resultaat van een abstracte constructie en van de zoektocht naar een aanpassing ervan aan de geografische, politieke, juridische, economische en sociale gegevens. De grens is kunstmatig noch natuurlijk: ze is ‘conventioneel’ in de zin dat ze het resultaat is van een akkoord, van de onderhandelingen over de vastlegging en van de demarcatie op het terrein. Ze is “*une division de l’espace terrestre qui apparait fondamentalement antropique et plus précisément politique du monde, produit de l’histoire et de l’organisation des sociétés humaines*”.¹⁰ De politieke grens markeert de limiet van een entiteit, waarbinnen bepaalde bevoegdheden worden uitgeoefend, meestal van politieke, juridische of fiscale aard. Ze vertaalt in de ruimte de machtsverhoudingen, als ‘politieke isobaren’ (Jacques Ancel). Ze is de uiting van een autonome cultuur en haar materiële objecten (ruimte en volk; grenzen creëren identiteiten en worden door identiteiten gecreëerd. Als teken van bezit en uitsluiting dient ze exact te zijn (in tegenstelling tot de limiet van het natuurlijke landschap, de geografische grens). Ze legt de samenhang en het geldingsbereik van normen vast; ze werkt zowel inwaarts, waardoor het politieke handelen niet alleen door het persoonlijke en het zakelijke, maar ook door het ruimtelijke gedetermineerd wordt, als naar buitenuit, waardoor politieke systemen met elkaar contact hebben. Grenzen zijn daarbij niet alleen politieke en juridische verwezenlijkingen, maar ook economische, sociale en culturele realiteiten. De grens is een levende en doorleefde realiteit. De moderne ruimtelijke exclusie vervangt daarbij de premoderne hiërarchische subordiatie.

Grenzen zijn dus fundamentele bouwstenen van politiek-territoriale identiteiten; het zijn zowel symbolen als manifestaties van machtsrelaties en sociale instellingen. De grens is een geopolitieke fictie die belangrijke concrete gevolgen heeft: juist omdat het een fictie is, een sociale en politieke constructie die het resultaat is van een keuze die ook elders had kunnen vallen, is er een universele nadruk op de sacraliteit ervan met rituele handelingen erom.

Beter dan het bestaan van grenzen te betreuren of als een essentie te beschouwen, is het maken van een objectieve analyse. Dat is het domein van de limologie. De recente internationale en maatschappelijke evoluties – ongeacht of we, na verticaal geïntegreerde imperiums en horizontaal onderling afhankelijke staten, op weg zijn naar wereldomvattende netwerk-connectiviteit die de traditionele kaart met

⁹ “[...] *society is first and foremost a product of the borders that define it*”. Th. Nail, *Theory of the border*, Oxford, 2016, p. 4.

¹⁰ “De grens is een verdeling van de ruimte op de aardbol die fundamenteel antropisch en meer bepaald politiek lijkt, het product van de geschiedenis en van de organisatie van menselijke samenlevingen”: definitie van Christian Pradeau in *Jeux et enjeux des frontières. Essai de géographie générale*, Bordeaux, 1994.

ationale grenzen zal vervangen, of ... juist niet (meer) – hebben de aandacht voor grenzen een hernieuwde schwing gegeven, onder de vorm van tentoonstellingen, kunstprojecten, films, podcasts, krantenartikelen en redactionele stukken. En ook dus met wetenschappelijke studies, binnen de limologie (Jacques Claes noemde het, met een even mooi woord, de ‘finigrafie’).

Voor de limologie werd en wordt vooral de politiek-geografische, historische en juridische en (de laatste decennia in opmars) sociologische benadering toegepast. Maar steeds meer worden ook andere wetenschapsdisciplines betrokken, zoals de filosofie of literatuurwetenschappen, en net inzichten uit specialisaties als polemologie, toponymie (en choronymie), proxemics, landmeetkunde.... Al die aspecten maken dus deel uit van de limologie.

De geschiedschrijving is daarvan een essentieel onderdeel. De grens is immers, in tegenstelling tot de gebeurtenis, één van de minst aan verandering onderhevige fenomenen in het cultuurlandschap; het is een recurrent gegeven. Grenzen zijn de kleinste elementen van het bestendige moment in de geschiedenis en de weerslag van de geschiedenis in de geografische ruimte: het zijn littekens. De grens is daarom doorgaans het resultaat van een historisch proces, soms teruggrijpend naar grenzen van oude machtsbereiken (tot die tussen stammen, die teruggevonden worden in dialectgrenzen). Daarentegen is er vooral in de nationale geschiedschrijving soms een anachronistische terugprojectie geweest van de bestaande grenzen naar de middeleeuwen, waarbij de zgn. ‘natuurlijke grenzen’ vaak als vanaf toen reeds ‘genetisch geprogrammeerd’ en ingeplant voorgesteld werden. Die valkuil kan enkel vermeden worden door bijv. de toenmalige ruimteperceptie in beschouwing te nemen, hoe moeilijk ook: hoe hebben mensen uit die periode de ruimte ervaren?

Zoals de historicus Tony Judt zei, grenzen hebben een historische verklaring. De grens verdient dus een volledig historisch onderzoek. De studie van de geschiedenis van de territoria en grenzen van staten en andere bestuurlijke omschrijvingen, als onderdeel van de geschiedenis van de ruimtelijke interactie tussen politieke en geografische fenomenen, maakt deel uit van de historische (politieke) geografie, op de scheidingslijn tussen de geografische en de historische wetenschap.¹¹ Geschiedenis speelt zich af in de tijd én de ruimte, die onafscheidelijk samenhangen. Meer en meer worden historische gebeurtenissen dan ook als ruimtelijk beschreven (*‘spacing history’*), in een eenheid van plaats, tijd en ruimte. Personen en gebeurtenissen situeren zich immers niet enkel in de tijd, maar ook in de ruimte. Het

¹¹ In het kader van de aandacht voor de ruimtelijke aspecten van sociale processen c.q. de regionale, nationale en supranationale identiteiten, worden historici aangemaand om bij de keuze van onderwerpen niet alleen na te denken over de relevante periodisering, maar ook over de ruimtelijke indeling: in de geschiedschrijving is het, na de *linguistic turn*, tijd voor een *spatial turn*: cf. bijv. A. Schuurman, Ruimte en geschiedenis - een noodzakelijk debat, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118, 2005, 2, 247-251. De inclusie van ruimtelijke aspecten zou zelfs kunnen leiden tot de reorganisatie van de wetenschapsdisciplines (historiografie, geografie, semiotiek, kunst, letterkunde, politicologie enz.). Zie ook: A. Schlitte, T. Hünefeldt, D. Romic e.a. (eds.), *Philosophie des Ortes. Reflexionen zum Spatial Turn in den Sozial- und Kulturwissenschaften*, Bielefeld, 2014.

begrijpen van plaatsen vergt een historisch perspectief, het begrijpen van tijdperken een geografisch perspectief: beide verrijken elkaar en komen samen in de historische geografie. Die *spatial turn* kwam er als gevolg van één van de belangrijkste intellectuele ontwikkelingen vanaf de late 20e eeuw: er werd steeds meer nagedacht over de ruimtelijkheid van het menselijke leven, op dezelfde wijze als daarvoor over historiciteit en socialiteit. Dwars doorheen alle wetenschapsdisciplines vond de drieëenheid tijd-milieu-ruimte toepassing.

Bij de studie van de geschiedenis van een grens zijn verschillende invalshoeken mogelijk. Naast de politieke geschiedenis en diplomatieke geschiedenis (hoe is de grens ontstaan; de studie van de betrekkingen tussen gemeenschappen die georganiseerd zijn in een territoriaal kader, of ook, tussen mensen die door grenzen gescheiden zijn) kan er een analyse gemaakt worden van de economische gevolgen of nagegaan worden in welke mate juridische teksten weergeven hoe een gemeenschap zijn territorium en zijn grenzen beschouwt. Bij die laatste benadering dient naast de geschiedenis van de plaatselijke en centrale instellingen en de sociale geschiedenis, ook de mentaliteitsgeschiedenis betrokken te worden: mentale grenzen komen voort uit de specifieke waarneming van de ruimte. Daarbij wordt dus verder dan de verdragsteksten gekeken, naar de achterliggende ideologie. Ook de intrinsieke betekenissen van grenzen dient men na te gaan, als ideologische vormen, symbolen en markeringen van identiteit.¹²

Op deze website staat de geschiedenis van (territoriaal-)politieke grenzen centraal. Die 'historische limologie' is een onderdeel van de historische politieke geografie, dat zich op het kruispunt van twee wetenschapstakken bevindt: de historische geografie en de politiek geografie.

Die worden in de twee volgende hoofdstukken apart behandeld (0.1.1 en 0.1.2). Hieronder zijn er nog twee addenda, resp. rond het belang van de limologie voor het onderzoek naar nationalisme en hoe de situatie van de limologie in België is (geweest).

¹² A. Paasi, *The Changing Discourses on Political Boundaries. Mapping the Backgrounds, Contexts and Contents*, in: H. Van Houtum, O. Kransch & W. Zierhofer (eds.), *B/ordering Space*, Aldershot, 2005, 17-31.

Addendum 1: Nationalisme-onderzoek

De historische studie van grenzen is tevens belangrijk voor de theorievorming rond nationalisme. Tijdens de laatste twee eeuwen werd immers door het nationalisme een expliciete band gelegd tussen natie en territorium c.q. grenzen. Doordat het territoriale een onderscheidend element ervan is, behoort het nationalisme dan ook mede tot het onderzoeksveld van de politieke geografie, met als opdracht het territoriale element in het nationalisme te bestuderen. Nationale identiteit wordt immers bepaald door de evidentie en het bewustzijn van grenzen die een groep mensen (onder)scheidt van een andere en de leden ervan overtuigt een natie te vormen. Het vastleggen, verplaatsen, sluiten of opheffen van een grens is bovendien op min of meer langere termijn het veranderen van de territorialiteit, want het is een ingrijpen in een complex weefsel van relaties: territorialiteit en grens zijn nauw met elkaar verbonden. Bij de studie hiervan mag dan ook de dimensie tijd niet uit het oog verloren worden: net als menselijke waarden, veranderen ook samenlevingswaarden en dus ook hun grenzen. Nochtans werd de studie van het territoriale aspect, dus ook van de rol van grenzen, in de theorievorming rond nationalisme lang verwaarloosd.

In de meeste studies over het nationalisme werden vooral het culturele en het politieke element uitvoerig behandeld. En dat terwijl het politiek territorium niet alleen een instrument is in het beleid van een overheid, maar ook een vitale rol speelt bij de constructie van het nationaal bewustzijn: identiteiten en culturen worden er door gevormd. Men moet bij het onderzoek immers niet alleen sociale, culturele, economische en politieke elementen combineren, maar ook tijd en ruimte. Het wetenschappelijk onderzoek naar nationalisme werd echter vooral uitgevoerd door politicologen en sociologen. Het territoriale element werd door hen vaak als vanzelfsprekend beschouwd. Tevens overheerste lange tijd de modernistische theorievorming rond nationalisme: daarin werd de factor plaats als iets pre-moderns beschouwd, de socio-economische en politieke factoren daarentegen doorslaggevend; naties zijn volledig modern en niet geworteld in de geschiedenis; het zijn sociale constructies en culturele 'verzinsels'. Men richtte zich vooral tegen de essentialistische en primordialistische theorieën, die ervan uitgingen dat naties 'natuurlijk' en dus eeuwig zijn. De materiële en emotionele aantrekkingskracht van territorium werd genegeerd, hoewel voor de wereldbevolking in naar schatting zo'n 3000 'thuislanden' het grondgebied van het grootste belang is (niettegenstaande dat de grenzen van zowat tweehonderd staten er bovenop liggen).

In het nationalisme-onderzoek kwam de beweging naar het territoriale aspect dan ook pas tijdens de laatste decennia op gang, samen met de heropleving van de studie van de politieke geografie in het algemeen: zo werden ondermeer de constructie van symbolische landschappen en thuislanden bestudeerd, net als de aard van nationale territorialiteit en de deterritorialisatie als gevolg van globalisering. Vooral vanaf de jaren 1990 werd het territoriale aspect echt gededouanneerd, met de 'etno-symbolistische' stelling van Anthony D. Smith dat er pre-moderne collectieve, 'etnische' identiteiten waren, die vanaf de 18^e eeuw door het patriotisme omgevormd werden tot nationale identiteiten, met het besef van een gemeenschappelijke geschiedenis en een consensus over de politieke cultuur en over de grenzen van het vaderland. Volgens hem zijn naties weliswaar constructies, maar toch meer dan een louter functioneel antwoord op de vereisten van de moderniteit; etnieën hadden

reeds een voorvaderlijk gebied, een collectieve naam, afstammingsmythes en een (veronderstelde) gemeenschappelijk geschiedenis en cultuur. Naties hebben een duidelijk afgegrensd territorium, een publieke cultuur, een economische eenheid en wettelijke rechten en plichten voor iedereen. Volgens Smith dient de moderniteit van vele naties aanvaard te worden, maar bestaat er ook een nauwe band tussen sommige naties en pre-moderne etnieën. Een element in het etno-symbolisme waaraan meer aandacht dan in de andere modellen wordt gehecht, is dus het territoriale. Een essentieel onderdeel van een politiek territorium is de grens. De studie van de politieke grens kan dus ook een steentje bijdragen tot de theorievorming rond nationalisme.

Addendum 2: België

In België is er geen continue en/of gestructureerde onderzoekstraditie inzake grenzen, tenzij de studie van de taalgrens. Een algemeen Nederlandstalig werk terzake bestaat er nog steeds niet en de internationale politiek-geografische literatuur over grenzen, een belangrijk hulpmiddel voor de historiografie, is hier vrij onbekend. Dat is ook het geval inzake de grensgeschiedenis, die als onderwerp van de historische (politieke) geografie, hier tot voor kort veronachtzaamd werd. Dat deed reeds in 1970 de Gentse historicus Jan Dhondt opmerken dat de nieuwe dimensie die de historische geografie genomen had, door het enge kader van de administratieve geografie te verlaten om zich te openen naar de studie van de evolutie van het menselijk landschap, niet moest uit het oog doen verliezen dat de politieke en administratieve kaders onontbeerlijke elementen bleven ter delimitatie van de territoriale deklaag van het verleden. De enkele historische publicaties over grenzen waren meestal echter loutere case-studies. De politieke geschiedenis was daarbij tot voor kort een stiefkind van de moderne geschiedwetenschap geworden, ten voordele van achtereenvolgens de economische en statistische historiografie en de geschiedenis van cultuur en mentaliteit. Recentelijk is men in de Franstalige universitaire wereld in België wel bezig de achterstand op te halen, met de jaarlijkse interuniversitaire (o.l.v. de ULg i.s.m. de UCL), diachronische en multidisciplinaire studiedagen *Frontières*, die alle aspecten van de grens behandelen.¹³

¹³ Zo behandelde in 2013 (de derde editie) het thema *Espaces frontaliers: zones de contact, zones de conflit?*. De handelingen van de twee vorige edities worden gepubliceerd als themanummer van het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*. In 2013 signaleerde J. Maquet (in: *Contestations des limites et jugements de Dieu: quelques exemples dans le diocèse de Liège (VIIIe-XIIe siècles)*) een scheiding in de historiografie in België tussen zij die de grenzen in een sociologische optiek behandelden, d.w.z. vaag, aangezien de mens primeert, en hen die een juridisch-economische invalshoek hebben, want een duidelijk omljnd gebied omvattend.